

Investigation of bullying among high school students with regard to sex, grade level and school type¹

Tuncay AYAS² Metin Pişkin³

ABSTRACT: The aim of this study is to examine the peer bullying and victimization levels of high school students with regard to sex, grade level and type of school attended. The data were collected from 600 students from four different high schools, namely industrial vocational high school, general high schools, private high schools and Anatolian high schools. The results showed that boys were significantly more bullied than girls in any of the victimization scales except for the verbal victimization subscale whereas girls were more victimized than boys. Bully occurrences were also found to be significantly higher amongst boys rather than girls with the exception of the isolation subscale. The data also indicated that there was no significant difference between grade levels in most of the bullying and victimization subscales. However, the 11th grade students were more victimized than the 9th grade students only in sexual victimization. In terms of bullying, 11th grade students were more often found to bully than 9th grade students in total scores. Similarly, 11th grade students were also found to exhibit more bully behaviors than both 9th and 10th grade students in sexual bullying subscales. In terms of school types, the data showed that the most victimized students were from vocational high schools whereas the most bully group was composed of private high school students. The Anatolian high school students were the least victimized and also had the smaller bully group compare to the other groups.

Key Words: Bully, Victim, Sex, Grade level, High Schools

SUMMARY

Purpose and significance: The main aim of this research is to determine the prevalence of peer bullying among high school students with regard to sex, grade level, and different types of high schools.

Methods: In the present study, 600 children (315 males and 285 females), from different type of Turkish high schools (Industrial vocational, general, private, and Anatolian high schools) participated by completing “The Peer Bully-Victim Questionnaire- Adolescent Form” developed by Pişkin and Ayas (2007). The questionnaire consisted of two parallel scales (the bully scale and the victim scale). Each scale had 53 items representing six dimensions of peer bullying behaviors: physical, verbal, isolation, rumor spreading, harming properties, and sexual. The data were analyzed using one-way ANOVA in order to find out school type, and grade level differences. Independent t-test was applied to find sex differences.

Results: The results showed that boys were significantly more bullied than girls in any of the victimization scales except for the verbal victimization subscale whereas girls were more victimized than boys. Boys were also found to have significantly higher incidents of bully behaviors than girls except in the isolation subscale. In most of the bullying and victimization subscales no significant differences between the grade levels were found. However, the 11th grade students were more victimized than the 9th grade students in sexual subscale of victimization and overall bully behaviors were observed more commonly amongst 11th grade students than 9th grade. 11th grade students also scored higher occurrences of bully attitudes than both 9th and 10th grade students in sexual bullying subscales. In terms of school types, the data showed that the most victimized students were from vocational high schools whereas the largest bully group was found amongst private high school students. The Anatolian high school students were the least victimized and had the smallest bully group.

Discussion and Conclusions: The results indicate that both sex of the students and school types that they attend have significant impact in prevalence of bullying and victimization. In contrast, grade levels had only limited impact. School administrators and teachers should consider such differences in their bullying prevention programs in order to reduce bullying incidents in their schools.

¹ Bu çalışma VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur

² Yrd. Doç.Dr. Tuncay AYAS Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi tayas@sakarya.edu.tr

³ Yrd. Doç.Dr. Metin PİŞKİN Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi metinpiskin@gmail.com

Lise Öğrencileri Arasındaki Zorbalık Olaylarının Cinsiyet, Sınıf Düzeyi ve Okul Türü Bakımından İncelenmesi⁴

Tuncay AYAS⁵ Metin PİŞKİN⁶

ÖZ. Bu çalışmanın amacı farklı ortaöğretim kurumlarına devam eden öğrencilerin akran zorbalığına uğrama ve zorbalık yapma düzeylerinin cinsiyet, sınıf ve okul türüne göre farklılık gösterip göstermediğini incelemektir. Araştırma endüstri meslek lisesi, genel lise, özel lise ve Anadolu liselerinde okuyan toplam 600 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bulgular, Sözel Mağduriyet hariç diğer tüm alt ölçeklerde erkeklerin kızlardan daha fazla zorbalığa uğradıklarını ve Dışlama hariç diğer tüm alt ölçeklerde kızlardan daha fazla zorbalık yaptıklarını ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca, Cinsel Mağduriyet alt ölçeğinde 11. sınıf öğrencilerinin 9. sınıf öğrencilerinden daha fazla mağdur olduklarını göstermektedir. Toplam Zorbalık puanı bakımından 11. sınıf öğrencilerinin 9. sınıf öğrencilerinden; Cinsel Zorbalık alt ölçeğinde ise 11. sınıf öğrencilerinin hem 9. sınıf hem de 10. sınıf öğrencilerinden anlamlı bir biçimde daha fazla cinsel zorbalık yaptıkları anlaşılmaktadır. Bulgular ayrıca, kurban puanı en yüksek grubun endüstri meslek lisesi; zorbalık puanı en yüksek grubun ise özel lise öğrencileri olduğunu göstermektedir. Bulgulara göre en az zorbalığa uğrayan ve en az zorbalık yapan grubun ise Anadolu Lisesi öğrencileri olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zorba, Kurban, Cinsiyet, Sınıf Düzeyi, Lise Türü

GİRİŞ

İnsanların birbirleriyle iletişim ve etkileşim içersinde olduğu değişik ortamlar vardır. Çocuk ve gençler için bu ortamların en önemlilerinden biri de okullardır. Okulun temel amaçlarından biri öğrencilerin iletişim ve sorun çözme becerilerini geliştirmek olsa da öğrencilerin akranlarıyla kurmuş olduğu ilişkiler her zaman istenilen doğrultuda olmayabilmektedir. Okul ortamında öğrenciler arasında yaşanan olumsuz etkileşimlerden biri de zorbalıktır. Güçlü olanın kendinden daha zayıf olanı sürekli biçimde rahatsız etmesi anlamına gelen zorbalık geçmişten bugüne hep olmuştur. Bugün yetişkin olarak hayatını sürdüren birçok kişi belki de okul yıllarında zorba, kurban ya da zorba/kurban olarak veya bu sürece tanıklık ederek zorbalıkla ilgili bir yaşantı geçirmiştir.

Zorbalıkla ilgili ilk çalışmalar 1970’li yıllarda Olweus tarafından başlatıldığı için uluslar arası çalışmalarda en sık kullanılan tanım onun tanımıdır. Olweus’a (1993) göre zorbalık, “Bir ya da birden çok kişinin kendilerinden daha zayıf birilerine tekrarlı bir biçimde yaptıkları olumsuz davranışlardır”. Olweus’un bu tanımı daha sonra diğer araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Örneğin Besag (1995) zorbalığı; güçlü durumdaki kişi veya kişilerin, kendilerine karşı koyacak güçleri olmayanlara karşı sıkıntı vermek niyetiyle fiziksel, psikolojik, sosyal veya sözel olarak tekrarlanan saldırılar olarak tanımlamıştır. Benzeri biçimde Roland ve Munthe (1989) zorbalığı, uzun süreli ve sistematik olarak kendini savunamayan kişiye karşı, bir başka kişi veya kişilerce, psikolojik veya fiziksel şiddet uygulanması olarak betimlemiştir. Bu tanımları biraz daha detaylandıran Smith ve Sharp (1994) ise zorbalığı, bir öğrencinin kendisine kurban olarak seçtiği başka bir öğrenciye hoş olmayan sözler söylemesi; itmesi, tekme atması, tehdit etmesi, bir yere kapatması ve onunla asla konuşmaması gibi davranışlar olarak tanımlamaktadır. Yapılan çeşitli zorbalık tanımlarını inceleyen Pişkin (2002) zorbalığı; bir veya birden çok öğrencinin, kendilerinden daha güçsüz öğrencileri, kasıtlı ve sürekli olarak rahatsız etmesiyle sonuçlanan ve kurbanın kendisini koruyamayacak durumda olduğu bir saldırganlık türü olarak tanımlamıştır.

Zorbalık kavramının daha iyi anlaşılması için zorbalıkla ilgili temel bazı ölçütleri ele almakta fayda vardır. Olweus’a (1999a) göre, bir eylemin zorbalık olarak değerlendirilebilmesi için üç temel ölçüte sahip olması gerekmektedir. Bunlar:

⁴ Bu çalışma VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur

⁵ Yrd. Doç.Dr. Tuncay AYAS Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi tayas@sakarya.edu.tr

⁶ Yrd. Doç.Dr. Metin PİŞKİN Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi metinpiskin@gmail.com

- Kurban konumundaki birey ya da bireylere yönelik kasıtlı zarar verme amacıyla yapılan saldırgan davranışlar olması,
- Davranışın süreklilik özelliği göstermesi ve
- Zorba ile kurban arasında bir güç dengesizliğinin olmasıdır.

Stein, Duker ve Warren (2007) sözü edilen güç dengesizliğinin fiziksel olabileceği gibi psikolojik de olabileceğinin altını çizmektedir. Olweus (1999a) tarafından ortaya konan ölçütleri destekleyen Berger (2007), arkadaşlar arasındaki dostça şakalaşmaların ya da bir kereye mahsus yapılan rahatsız edici davranışların genellikle zorbalık olarak değerlendirilmediğini, incitici ve düşmanca davranışların ise zorbalık olarak kabul edildiğini belirtmektedir.

Literatürde zorbalığın farklı türlerinden bahsedilmesine karşın genellikle Olweus'un yapmış olduğu sınıflama daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Olweus (1993) üç tip zorbalıktan bahsetmektedir: fiziksel, sözel ve sosyal olarak dışlama. Bu zorbalık çeşitlerinden fiziksel ve sözel zorbalık gözlenebilir olduğundan doğrudan zorbalık içinde yer alırken, sosyal dışlama dolaylı zorbalık olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan uygulanan akran zorbalığı, kurbanı yönelik yapılan açık saldırıyı içermektedir. Dolaylı zorbalık ise, mağduru sosyal olarak yalnız bırakma, gruptan dışlama, dedikodu yayma, söylenti çıkarma gibi davranışları içerir. Doğrudan gözlenemeyen davranışları içeren dolaylı zorbalık zaman zaman ilişki saldırganlık terimiyle de ifade edilmektedir (Crick ve Bigbee,1998). Kochenderfer-Ladd ve Skinner (2002) zorbalığı, fiziksel (örneğin yumruk vurma), sözel (örneğin isim takma, hakaret etme vb.) ve dolaylı sözel zorbalık (örneğin diğerlerinin kurbanla arkadaşlık yapmalarını sözel yolla engelleme) olarak üç kategoride ele almaktadır. Elliott (1997) ise, daha kapsamlı bir sınıflama yaparak zorbalığı, fiziksel (bir başkasına zarar vermek amacıyla itmek, tekme atmak, yumruk atmak vb.), sözel (diğerlerine hoş olmayan "aptal", "şişko", "dört göz" gibi üzücü kelimelerle hitap etme vb.), sosyal dışlama (başkasını görmezlikten gelme, umursamama ya da hiçbir şeye dahil etmeme), duygusal (gruptan dışlama, küçük düşürme, eşyalarına zarar verme) ve cinsel (karşı cinsten olanlara sözlü ve elle taciz ve sarkıntılık yapma vb.) olmak üzere dört kategoride ele almaktadır. Pişkin ve Ayas (2011) çocuklar üzerinde yaptıkları çalışmalarda zorbalık türlerini a) fiziksel zorbalık, b) sözel zorbalık, c) dışlama, d) söylenti yayma ve e) eşyalara zarar verme olmak üzere beş kategoride ele almışlardır. Yine Pişkin ve Ayas (2007) ergenler üzerinde yaptıkları çalışmaların sonucunda yukarıda sıralanan beş boyuta ek olarak cinsel zorbalık boyutunu da eklemiştir.

Araştırma bulguları zorba ve kurban öğrencilerin bir birlerinden farklı özellikler sergilediklerini ortaya koymaktadır. Örneğin zorbaca davranışlarda bulunmayı alışkanlık haline getiren erkek öğrencilerin saldırgan, sert, kendinden emin, düşüncesizce hareket eden, başkalarının duygularını anlamayan, sorumluluklarını yerine getirmeyen, diğer öğrencilere nazaran daha fazla alkol ve sigara kullanan ve okuldaki akademik başarıları diğer öğrencilerden daha düşük olduğu saptanmıştır (Atlas ve Pepler,1998; Peren ve Aloskar, 2006). Bununla birlikte zorba öğrencilerin aktif ve iddiacı oldukları, kolaylıkla gaza geldikleri, olaylara saldırgan bir tavırla yaklaştıkları (Olweus, 1993; Stephenson ve Smith, 1989), asabi ve hiperaktiflik oldukları, anti sosyal davranışlar sergiledikleri, bazı toplumsal kuralları ihlal ettikleri (Craig, 1998), sosyal becerilerinin düşük, sorun çözme becerilerinin ise yetersiz olduğu (Crick ve Dodge, 1994; Nordhagen ve diğerleri, 2005) saptanmıştır.

Fitzgerald (1999) zorbaların, başkalarının başarılarını kıskandıklarını, yenilgiyi kabul edemediklerini, ilişkilerinde başarısız ve öfkeli olduklarını ifade etmiştir. Elliott (1997) ise zorba öğrencilerin okul başarısı düşük ve kendine güvenmeyen çocuklar olduklarını belirtmiştir. Arsenio ve Lemerise (2001) zorba çocukları diğer çocuklardan ayıran en önemli özelliğın, zorba öğrencilerin kendi davranışlarının diğer öğrencilerin duygusal dünyaları üzerinde ne gibi sonuçlar doğurabileceğini bilememeleri, duygularını başkalarıyla paylaşmamaları ve empati kurma yeteneğinden yoksun olmaları olduğunu ifade etmiştir. Pişkin ve Ayas (2005b) tarafından lise öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada ise zorba öğrencilerin özsaygı düzeyi ile dışadönüklük düzeylerinin kurban öğrencilerden daha yüksek olduğu, buna karşın utangaçlık düzeylerinin daha düşük olduğu saptanmıştır.

Literatürde zorba öğrencilere ek olarak, kurban öğrencilerin özelliklerini belirlemeye dönük araştırmaların da yapıldığı görülmektedir. Bu araştırma bulgularına göre, kurbanların akranlarına göre fiziksel olarak daha zayıf oldukları (Batsche ve Knoff, 1994; Olweus, 1995), diğer öğrenciler tarafından da zayıf ve zorbaca davranışlara maruz kaldıklarında zorbaya gerekli tepkiyi vermekten korkan kişiler olarak görüldükleri (Charach, Pepler ve Ziegler, 1995) belirlenmiştir. Kurbanların ayrıca diğer akranlarına göre özsaygı düzeylerinin daha düşük olduğu (Delfabro ve diğerleri, 2006; Pişkin ve Ayas, 2005b), benlik algılarının daha olumsuz olduğu (Delfabro ve diğerleri, 2006), daha utangaç ve daha dışadönük oldukları (Pişkin ve Ayas, 2005b) saptanmıştır.

Okullardaki zorbaca davranışların sonuçları üzerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde, akranlarının zorbaca davranışlarına sürekli olarak maruz kalan çocukların genelde huzursuz, kederli, ve üzgün oldukları, toplum içine giremedikleri, fiziksel olarak dengesiz davranışlar sergiledikleri, depresyon ve psikosomatik semptomlardan yakındıkları (Fekkes, Pijpers ve Verlove-Vonherick, 2004; Natvig, Albrechtsen ve Qvarnstrom, 2001) belirlenmiştir. Kumpulainen, Rasanen ve Puura (2001) tarafından zorba, kurban ve nötr öğrencilerin karşılaştırıldığı bir araştırmada, gerek zorba gerekse kurban öğrencilerin zorbaca eylemlere bulaşmayan öğrencilere göre psikolojik bozukluklara daha fazla eğilimli oldukları belirlenmiştir. Bu araştırmada en yaygın görülen bozuklukların dikkat eksikliği, davranış bozukluğu ve depresyon olduğu saptanmıştır. Mishna (2003) zorbaca davranışlarda bulunan çocukların okulda mutsuzluğa ve dikkat eksikliğine daha eğilimli olduklarını, buna karşın kurban çocukların daha fazla uyum sorunu yaşadıkları ve akranları tarafından dışlandıklarını bulmuştur.

Araştırma bulguları sadece kurbanların değil, aynı zamanda zorbaların da bu eylemlerden zarar gördüklerini, ayrıca zorbaca eylemlerde bulunmayı alışkanlık haline getiren öğrencilerin bu eylemlerinin sadece okul yılları ile sınırlı kalmadığı da dikkati çekmektedir. Örneğin Farrington (1993), zorbaca davranışlar sergileyen çocukların yetişkinlik dönemlerinde de aynı davranışları sergilediklerini, bu kişilerin zorbaca davranışlar sergileyen çocuklarının olduğunu, ayrıca kurban olarak seçilen kişilerin çocuklarının da kurban olarak seçilme ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmektedir.

Son yıllarda dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'deki zorbalık araştırmalarında da bir artış olduğu gözlenmektedir. Atik (2011) 1975-2010 yılları arasında dünya genelinde zorbalık konusunda yayınlanan ve PsycINFO veri tabanında yer alan makalelerin sayısının 1703 olduğunu ve bunun yaklaşık %85'nin son 10 yılda gerçekleştiğini saptamıştır. Benzeri biçimde Türkiye'de yayınlanmış makaleler ile tezleri derlemesi sonucunda ise toplam 82 çalışmanın yapıldığını ve bunların yaklaşık %88'inin son 5 yılda gerçekleştiğini belirlemiştir.

Zorbalığın yaygınlığı konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde sonuçlar farklı olsa da zorbalığın hemen hemen her ülkede ciddi oranlarda olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Stavrinides ve diğerlerinin (2010) Güney Kıbrıs'ta yaptıkları bir çalışmada, öğrencilerin %5.4'ünün sadece zorba, %7.4'ünün sadece kurban, %4.2'sinin ise hem zorba hem de kurban oldukları saptanmıştır. Aynı ülkede yapılan bir diğer çalışmada ise zorba öğrencilerin oranının %8.4, kurban öğrenci oranının %21.5, hem zorba hem de kurban öğrenci oranının %15.3 olduğu belirlenmiştir. Finlandiya'da yapılan bir çalışmada öğrencilerin %11'inin her hafta en az bir kez zorbalık yaptıkları ve yine aynı oranda öğrencinin zorbalığa uğradıkları rapor edilmiştir (Kaltiala-Heino ve diğerleri, 1999). İskoçya'daki lise öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada ise öğrencilerin %7.5'inin zorba, %16.7'sinin ise kurban oldukları belirlenmiştir (Karatzias, Power ve Swanson, 2002). İspanya'da lise öğrencileri üzerinde Fernandez, Cuadrado ve Cadet (2008) tarafından yapılan bir çalışmada zorbalığa uğrayan lise öğrencilerin oranlarının %11.4 (dışlanma uğrama) ile %26.8 (hakarete uğrama) arasında değiştiği belirlenmiştir. A.B.D.'de Nansel ve diğerleri (2001) tarafından yapılan bir çalışmada, zorba öğrenci oranının %13, kurban öğrenci oranının %10.3, hem zorba hem de kurban olan öğrenci oranının ise %6 olduğu rapor edilmektedir. Yine A.B.D.'de 78 devlet, 22 özel lisede okuyan, yaşları 15-18 arasında değişen yaklaşık 45 bin lise öğrencisi üzerinde yapılan geniş kapsamlı bir araştırmada, öğrencilerin yaklaşık %50'sinin zorbalık yaptığı, %47'sinin ise zorbalık türlerinden birine uğradıkları saptanmıştır (Josephson Institute, 2010). Milli gelirleri düşük ve orta düzeyde olan 19 ülkede yapılan bir araştırmada zorbalık oranlarının Çin, Lübnan, Fas, Umman, Filipin, Birleşik Arap Emirlikleri, Tanzanya ve Venezüella'da %20-40 arasında; Botswana, Şili, Guyana, Ürdün, Kenya, Namibya,

Swaziland, Uganda ve Zimbabwe’de ise %41-60 arasında değiştiği saptanmıştır. Bu araştırmada zorbalık oranlarının %20’nin altında kaldığı tek ülkenin ise Tacikistan olduğu saptanmıştır (Fleming ve Jacobsen, 2009).

Zorbalığın yaygınlığı konusunda Türkiye’de yapılan çalışmaların bulguları ise kronolojik sırayla şöyle özetlenebilir. Yıldırım (2001) kurban öğrenci oranının %26, zorba öğrenci oranının %16 hem zorba hem de kurban öğrenci oranının ise %23 olduğunu saptamıştır. Dölek (2002) kurban öğrenci oranının 5.sınıf öğrencileri arasında yaklaşık %31, 7.sınıf öğrencileri arasında %24 ve 9.sınıf öğrencileri arasında ise %11 olduğunu belirlemiştir. Kapçı (2004) zorba ya da kurban olarak zorbalık olaylarına karışan öğrencilerin oranının %40 olduğunu rapor etmiştir. Pekel (2004) kurban öğrenci oranının 9.3, zorba öğrenci oranının %7.6, hem zorba hem de kurban öğrenci oranının %6.4 olduğunu saptamıştır. Pişkin ve Ayas (2005a) tarafından Genel lise, Endüstri Meslek Lisesi ve Kız Meslek Lisesi öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada kurban öğrenci oranının %20.5, zorba öğrenci oranının ise %28.2 olduğu belirlenmiştir. Kutlu (2005) tarafından yapılan bir araştırmada öğrencilerin %31’inin kurban, %33’ünün zorba, %12’sinin ise hem zorba hem kurban olduğu bulunmuştur. Gültekin ve Sayıl (2005) kurban öğrencilerin oranının %13.9 olduğunu saptamıştır. Kepenekçi ve Çınkır (2006) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada içinde bulunulan akademik yıl içinde öğrencilerin %100’ünün en az bir kez zorbalığa uğradığı belirlenmiştir. Atik (2006) tarafından yapılan bir çalışmada kurban öğrenci oranının %21.3, zorba öğrenci oranının %4.6, hem kurban hem de zorba öğrenci oranının ise %6.5 olduğunu belirlenmiştir. Gokler (2007) kurban öğrenci oranının %27, zorba öğrenci oranının %10, hem zorba hem de kurban oranının ise %21 olduğunu saptamıştır. Kartal ve Bilgin (2009) kurban öğrenci oranının %41.3, zorba öğrencilerin oranının %3.3, hem zorba hem de kurban öğrenci oranının ise %29.9 olduğunu belirlemiştir. Pişkin (2010) tarafından yapılan bir başka araştırmada kurban öğrenci oranının %35.1, zorba öğrenci oranının %6.2, hem zorba hem de kurban öğrenci oranının ise %30.2 olduğu saptanmıştır. Yukarıda sıralanan Türkiye’deki araştırma bulguları incelendiğinde, kurban öğrenci oranlarının %9.3 (Pekel, 2004) ile % 41.3 (Kartal ve Bilgin, 2009) arasında; zorba öğrenci oranlarının %3.3 (Kartal ve Bilgin, 2009) ile %33 (Kutlu, 2005) arasında; zorba-kurban oranlarının ise %6.4 (Pekel, 2004) ile %30.2 (Pişkin, 2010) arasında değiştiği görölmektedir.

Zorbalıkla ilgili yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda cinsiyetin karşılaştırma için kullanılan bir değişken olduğu görölmektedir. Bu araştırmalarda erkeklerin genellikle kızlardan daha fazla zorbalık yaptıkları ve zorbalığa daha fazla maruz kaldıkları, erkek çocukların daha çok fiziksel zorbalık, kız çocukların ise daha çok dışlama ve söylenti çıkarma türü dolaylı zorbalık yapma eğiliminde oldukları, ayrıca erkekler çeşitli sınıflardan hem kız hem erkek öğrencilere zorbaca davranışlarda bulunurken kız öğrencilerin daha çok kendi sınıflarındaki veya aynı yaştaki kız öğrencilere zorbalık yaptıkları bulunmuştur (Baldry ve Farrington, 2000; Carney ve Merrell, 2001; Delfabro ve diğ., 2006; Elliott, 1992; Eslae ve Smith, 1994; Jarrett, 2001; Kaltiala-Heino ve Rimple, 1999; Lowenstein; 1992; Menesini ve diğ., 1997; Mouttapa ve diğ., 2004).

Türkiye’deki çalışmaların çoğunda erkeklerin kızlardan hem daha fazla zorbalık yaptıkları hem de daha fazla zorbalığa uğradıkları saptanmıştır (Bilgiç, 2007; Dölek, 2002; Eşici, 2007; Hilmioğlu, 2009; Pekel, 2004; Pişkin ve Ayas (2005a), Takış, 2007; Yurtal ve Cenksen, 2007).

Cheraghi ve Pişkin (2011) tarafından İran ve Türk lise öğrencilerinin karşılaştırıldıkları bir çalışmada, hem İran’lı hem de Türk erkek öğrencilerin kızlardan anlamlı biçimde daha fazla zorbalık yaptıkları, aynı zamanda anlamlı biçimde daha fazla zorbalığa uğradıkları saptanmıştır. Ancak Pişkin (2010) tarafından yapılan bir başka araştırmada erkeklerin daha fazla zorbalık yaptıkları, ancak kızların daha fazla kurban oldukları belirlenmiştir. Gerek Malkoç ve Ceylan (2010) gerekse şahin ve Sarı (2010) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan iki ayrı araştırmada da erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre daha fazla zorbalık yapma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Kapçı (2004) tarafından yapılan bir araştırmada ise zorbalık yapma ve zorbalığa uğrama bakımından erkek ve kız öğrenciler arasında bir fark olmadığı bulunmamıştır.

Zorbalık olaylarında sınıf düzeyi de önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Zorbalığın, nicel olarak ilkokul düzeyinde arttığı, ortaokul düzeyinde en üst düzeye çıktığı ve lisenin 11. ve 12. sınıflarında ise azalma eğilimine girdiği yönünde araştırma bulguları vardır (Banks,1997;

Seals ve Young, 2003). Ayrıca Olweus (1991) ve Whitney ve Smith (1993) 8-16 yaş arasındaki öğrenciler üzerinde zorbalık oranlarını karşılaştırdıkları çalışmalarda yaşın büyümesiyle zorbalık olaylarında düzenli düşüşlerin gözlemlendiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Andreou (2000), Rios-Ellis, Bellamy ve Shoji (2000), Pateraki (2001), Smith, Madsen ve Moody (1999) yaş büyüdükçe zorbalık yapma oranlarında düşüş olduğunu belirtmişlerdir. Benzeri biçimde yaşın büyümesiyle kurban olma oranlarının azalma trendine girdiğini saptayan araştırma bulguları da vardır (Olweus, 1999b; Pateraki, 2001; Fonzi ve diğerleri, 1999). Sınıf düzeyinin artmasıyla zorbaca davranışlarda bir azalma görülmesine karşın, Borg (1998) öğrencilerin ilerleyen yaşlarıyla beraber zorbalığın azalmadığını sadece biçim değiştirdiğini fiziksel zorbalığın yerini daha pasif olan sözel zorbalığın aldığını savunmaktadır. Banks (1997) ilköğretim düzeyinde fiziksel zorbalığın daha fazla olduğunu aynı zamanda alay etme, sataşma, gözünü korkutma ve gruptan dışlama şeklindeki zorbalığın da yaşandığını belirtmiştir. Olweus (1991) 2. - 6. sınıflarda okuyan öğrenciler arasında zorbalığa uğrama oranının %11.6'den, 7. - 9. sınıflarda %5.4'e düştüğünü belirlemiştir.

Ancak Türkiye'de gerçekleştirilen bazı çalışmalarda elde edilen bulguların yukarıda sıralanan genel eğilimi desteklemediği görülmektedir. Örneğin Kandemir (2006) ve (Yurtal ve Censeven (2006) tarafından yapılan çalışmalarda yaş arttıkça zorbalık oranlarının arttığı saptanmıştır. Benzeri biçimde Pişkin ve Ayas (2005a) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada da sınıf büyüdükçe zorbalık yapma oranının yükseldiği, buna karşın zorbalığa uğrama oranının düştüğü belirlenmiştir. Bu çalışmada 9. sınıfta okuyan öğrenciler arasında %26.6 olan kurban oranının 10.sınıfta %20.6'ya, 11. sınıfta ise %14.0'e düştüğü; buna karşın 9. sınıf öğrencileri arasında %25.5 olan zorbalık yapma oranının 10. sınıfta %26.1'e, 11. sınıfta ise %33.1'e yükseldiği belirlenmiştir. Ancak Pişkin (2010) tarafından ilköğretim birinci ve ikinci kademe öğrencilerinin karşılaştırıldığı bir çalışmada, ilköğretim birinci ve ikinci kademe öğrencileri arasında ne zorba, ne kurban, ne de zorba-kurban olma bakımından anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Bu çalışmanın bulguları Craig (1998), Schwartz, Proctor ve Chien (2001) ve Smith'in (1991) bulgularını destekler görünmektedir.

Okulların sahip olduğu bazı özellikler zorbalık olaylarının o okullarda farklı oranlarda yaşanmasına neden olabilmektedir. Stephenson ve Smith'in 1987 ve 1989 yılları arasında İngiltere'deki okullarda yürüttükleri çalışmalarda, zorbaca davranışların bazı okullarda diğer okullara oranla daha fazla görüldüğünü saptamışlardır. Araştırmanın yürütüldüğü 26 okulun üçünde hemen hemen hiç zorbaca davranış belirtilmemişken, bir okulda öğrencilerin yarıya yakını zorbalığa maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacıların görüşüne göre zorbalık sorunu öğrenci sayısı fazla, sınıfları kalabalık olan okullarda daha fazla görülme eğiliminde ise de yapılan istatistiksel değerlendirmelerde okulların öğrenci sayısı ile görülen zorbaca davranışlar arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Finlandiya'da yapılan çalışmalarda da, kalabalık sınıf ve okullar zorbalığın daha fazla yaşanmasına neden olarak görülmüştür. Yapılan araştırmalar ayrıca, kurban öğrencilerin oranları, küçük ve büyük okullarda farklılık göstermemesine karşın, zorba öğrencilerin oranının küçük okullarda daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Olweus,1993).

Roland ve Munthe (1989) İspanya'da özel okullarla kamu okullarındaki öğrenciler arasındaki zorbalık olaylarıyla ilgili yaptıkları çalışmada bu iki tür okul arasında farklılıklar olduğunu göstermektedir. Örneğin, "Diğerlerinin eşyalarını çalma ya da saklama" türünden zorbalık olayları özel okullarda %16.8 iken kamu okullarında %9.4'tür. Bu çalışmaya göre, özel okullarda zorbalık olaylarını kurban öğrenciler, "zorbanın üzerine gitmeye çalışarak", kamu okullarında ise "öğretmene, aileye ve arkadaşlarına söyleyerek" çözmeye çalışmaktadırlar.

Araştırmacılar ayrıca zorbalığın, ekonomik olarak geri kalmış bölgelerdeki okullarda daha fazla görüldüğüne dikkat çekmektedirler. Örneğin Whitney ve Smith (1993) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, okulun hizmet verdiği ailelerin sosyoekonomik statüsü ile zorbaca davranışın görülme sıklığı arasında pozitif bir korelasyon olduğu belirlenmiştir. Zorbalığın okuldan okula farklılık gösterebileceğini iddia eden Sullivan'a (2000) göre fakir ülke vatandaşları suç işlemeye daha eğilimlidirler. Bu araştırmacıya göre, zorbaca olaylar akademik başarıları yüksek olan okullarda daha az görülür. Ayrıca, bir okulun toplumsal özellikleri o okulun suç işlemeye eğilim oranlarını belirler.

Türkiye’de Pişkin (2010) tarafından gerçekleştirilen ve farklı sosyo-ekonomik düzey (SED) öğrenciler arasında zorba, kurban ve zorba-kurban öğrenci oranlarının karşılaştırıldığı bir çalışmada, kurban öğrenci oranlarının SED bakımından farklılaşmadığı, ancak üst SED’e ait öğrenciler arasındaki zorba öğrenci oranının hem orta hem de alt SED’e ait öğrencilerin oranından anlamlı biçimde daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu çalışmada ayrıca, alt SED öğrenciler arasındaki zorba-kurban oranı hem orta hem de üst SED öğrencilerin oranlarından daha yüksek bulunurken, orta SED öğrencilerin oranı üst SED öğrencilerin oranından anlamlı bir biçimde daha yüksek bulunmuştur.

Zorbalık konusundaki literatür incelendiğinde farklı lise türlerinin karşılaştırıldığı araştırmaların son derece sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Pişkin ve Ayas (2005a) tarafından genel lise, endüstri meslek lisesi ve kız meslek lisesi öğrencilerinin karşılaştırıldığı bir çalışmada, endüstri meslek lisesi öğrencileri arasında görülen kurban olma oranının hem genel lise hem de kız meslek lisesi öğrencilerin oranından anlamlı bir biçimde daha yüksek olduğu, zorbalık yapma oranının ise kız meslek liselerinde diğer iki liseye göre anlamlı biçimde daha düşük olduğu saptanmıştır.

İran ve Türkiye’deki genel lise ve meslek lisesi öğrencilerinin zorba ve kurban oranlarının karşılaştırıldığı bir diğer çalışmada ise (Cheraghi ve Pişkin, 2011) şu bulgular elde edilmiştir. İran’da meslek liselerinde okuyan öğrencilerin hem zorbalık yapma hem de zorbalığa uğrama oranları genel lise öğrencilerinin oranlarından anlamlı bir biçimde daha yüksek bulunurken, Türkiye’de tersi bir biçimde, genel lise öğrencilerinin oranı meslek lisesi öğrencilerinin oranından anlamlı bir biçimde daha yüksek bulunmuştur. Bu çalışmada Türkiye’deki meslek lisesi öğrencilerinin zorba ve kurban olma oranlarının genel lise öğrencilerinden daha düşük olmasının nedeni, kız meslek lisesi öğrencilerinin oranlarının düşüklüğü ile ilişkilendirilmiştir.

Mevcut araştırma sonuçlarına göre cinsiyet, sınıf düzeyi ve okul türü değişkenlerinin zorbalık olaylarının artmasında ya da azalmasında önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde ise sınıf düzeyi ve okul türleriyle ilgili yeterli sayıda araştırmaya rastlanmadığı görülmektedir. Kaldı ki, sosyal bilimlerde belli bir olguya ilişkin genel bir eğilimi gözleyebilmek için yeterli sayıda araştırma yapılması gerekmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacı; farklı orta öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin zorba ve kurban olma düzeylerinin cinsiyet, sınıf ve okul türü değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediği incelenecektir.

YÖNTEM

Bu bölümde sırasıyla çalışmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları ve verilerin analizinde kullanılan istatistiksel tekniklere yer verilecektir.

Araştırmanın Modeli

Farklı ortaöğretim kurumlarına devam eden öğrencilerin akran zorbalığına uğrama ve zorbalık yapma düzeylerinin cinsiyet, sınıf ve okul türüne göre farklılık gösterip göstermediğini inceleyen bu araştırma, tarama modelinde betimsel bir çalışmadır.

Çalışma Grubu

Bu çalışmanın çalışma grubunu, 2007–2008 öğretim yılı bahar yarıyılında Ankara ilinde farklı orta öğretim kurumlarında okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırmaya bir endüstri meslek lisesi (n=150), bir genel lise (n=150), bir özel lise (n=150) ve bir Anadolu lisesinde (n=150) okuyan toplam 600 öğrenci seçilmiştir. Araştırmanın yürütüldüğü okullar ve bu okullardaki öğrenciler yansız-random yöntemiyle seçilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada Pişkin ve Ayas (2007) tarafından geliştirilen “Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği- Ergen Formu” kullanılmıştır. Akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu biri “zorba ölçeği” diğeri “kurban ölçeği” olarak adlandırılan ve aynı maddelerin farklı biçimde sorulmasından oluşan paralel iki ölçekten oluşmaktadır. Öğrencilerin zorba ölçeğinde yer alan söz ve eylemleri ne sıklıkla yaptıklarını, kurban ölçeğinde ise bu söz ve eylemlere ne sıklıkla uğradıklarını işaretlemeleri beklenmektedir. Bu alt ölçeklere ilişkin yapılan psikometrik çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

a) Kurban Ölçeği: Kurban ölçeği 1) Fiziksel Mağduriyet, 2) Sözel Mağduriyet, 3) Dışlanma, 4) Söylentiye Uğrama, 5) Eşyalarının Zarar Görmesi ve 6) Cinsel Mağduriyet olmak üzere toplam altı faktörden oluşmaktadır. Bu ölçeğin geçerlik çalışması için önce uzman görüşüne başvurulmuş ve ardından doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan birinci düzen DFA sonucunda, uyum indeksi $X^2= 5407.73$ (sd=1307, p.= .00), $X^2 / sd = 4.13$ RMSEA= 0.041, GFI= 0.90, AGFI= 0.89, CFI=0.90, NFI=0.96 ve NNFI= 0.97 olarak bulunmuştur. Yapılan ikinci düzey DFA sonucunda; uyum indeksleri $X^2= 5959.71$ (sd=1315, p.= .00), $X^2 / sd = 4.53$ RMSEA= 0.043, GFI= 0.89, AGFI= 0.88, CFI=0.97, NFI=0.96 ve NNFI= 0.97 olarak bulunmuştur.

Kurban ölçeğinin Cronbach α iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı Toplam Mağduriyet Ölçeği için 0.93, “Fiziksel Mağduriyet” alt ölçeği için 0.82, “Sözel Mağduriyet” alt ölçeği için 0.75, “Dışlanma” alt ölçeği için 0.77, “Söylentiye Uğrama” alt ölçeği için 0.75, “Eşyalarının Zarar Görmesi” alt ölçeği için 0.80 ve “Cinsel Mağduriyet” alt ölçeği için ise 0.88 olarak hesaplanmıştır.

b) Zorba Ölçeği: Bu ölçek de zorba ölçeği gibi altı alt faktörden oluşmaktadır bu faktörler: 1) Fiziksel Zorbalık, 2) Sözel Zorbalık, 3) Dışlama, 4) Söylenti Çıkarma, 5) Eşyalara Zarar Verme ve Cinsel Zorbalık şeklindedir. Ölçeğin geçerlik çalışması için önce uzman görüşüne başvurulmuş, ardından doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan birinci düzen DFA sonucunda uyum indeksi $X^2= 6461.32$ (sd=1307, p.= .00), $X^2 / sd = 4.94$ RMSEA= 0.046, GFI= 0.89, AGFI= 0.88, CFI=0.96, NFI=0.95 ve NNFI= 0.96 olarak bulunmuştur. Yapılan ikinci düzey DFA sonucunda uyum indeksleri $X^2= 7298.38$ (sd=1316, p.= .00), $X^2 / sd = 5.54$, RMSEA= 0.049, GFI= 0.87, AGFI= 0.86, CFI=0.96, NFI=0.95 ve NNFI= 0.96 olarak bulunmuştur.

Zorba ölçeğinin Cronbach α iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı Toplam Zorbalık Ölçeği için 0.92, “Fiziksel Zorbalık” alt ölçeği için 0.83, “Sözel Zorbalık” alt ölçeği için 0.74, “Dışlama” alt ölçeği için 0.75, “Söylenti Çıkarma” alt ölçeği için 0.66, “Eşyalara Zarar Verme” alt ölçeği için 0.79 ve “Cinsel Zorbalık” alt ölçeği için ise 0.88 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Analizi

Öğrencilerin zorbalığa uğrama ve zorbalık yapma düzeylerinin cinsiyete göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için t-testi; sınıf düzeyi ve okul türüne göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için ise ANOVA testi kullanılmıştır. Araştırmada tüm çözümlenmeler SPSS paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Araştırmada elde edilen bulgular önce cinsiyet, ardından sınıf ve lise türü değişkenlerine göre sunulmuştur. Öğrencilerin zorbalığa uğrama düzeylerinin cinsiyete göre farklılaşp farklılaşmadığını gösteren bulgular Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1 incelendiğinde, kurban ölçeğinin tüm alt boyutlarında cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Kurban ölçeğinin sadece Sözel Mağduriyet alt boyutunda kızların puan ortalamalarının erkeklerinkinden daha yüksek olduğu, bunun dışında kalan diğer tüm alt boyutlarda erkeklerin puan ortalamalarının kızlarinkinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Erkek ve kızların Toplam Mağduriyet puanları incelendiğinde ($t_{(598)}=-6.70$) de yine erkeklerin istatistiksel olarak daha fazla kurban oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Öğrencilerin Zorbalığa Uğrama Düzeylerinin Cinsiyete Göre Farklılaşması

	<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>t(598)</i>	<i>p</i>
Fiziksel Mağduriyet	Kız	285	23.11	7.66	-8.19	.000
	Erkek	315	29.46	10.86		
Sözel Mağduriyet	Kız	285	10.42	4.31	-4.90	.000
	Erkek	315	7.61	2.92		
Dışlanma	Kız	285	8.21	3.74	-2.17	.030
	Erkek	315	8.43	3.89		
Söylentiye Uğrama	Kız	285	6.42	2.52	-2.15	.032
	Erkek	315	6.93	3.21		
Eşyalarının Zarar Görmesi	Kız	285	11.80	2.98	-4.33	.000
	Erkek	315	13.36	5.38		
Cinsel Mağduriyet	Kız	285	11.37	3.60	-3.26	.001
	Erkek	315	12.62	5.46		
Toplam	Kız	285	70.75	17.38	-6.70	.000
	Erkek	315	83.06	26.21		

Öğrencilerin zorbalık yapma puanlarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını gösteren bulgular Tablo 2’de yer almaktadır. Bu tablodaki bulgular incelendiğinde, Zorba ölçeğinin Dışlama alt faktörü hariç diğer tüm alt boyutlarında erkekler ile kızlar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Sözü edilen tüm bu alt faktörlerde erkeklerin zorbalık yapma puan ortalamalarının, kızların puan ortalamalarından daha yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Toplam zorba puanları incelendiğinde ($t_{(598)}=-7.91$) de yine erkeklerin ortalama puanının ($\bar{X} = 74.58$), kız öğrencilerin ortalama puanından ($\bar{X} = 62.29$) anlamlı biçimde daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu bulgular genel olarak erkeklerin kızlara göre daha fazla zorbalık yaptıklarını gösterir niteliktedir. Başka bir ifade ile hem zorba hem de kurban olma açısından cinsiyetin anlamlı bir değişken olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Öğrencilerin Zorbalık Yapma Düzeylerinin Cinsiyete Göre Farklılaşması

	<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>t(598)</i>	<i>p</i>
Fiziksel Zorbalık	Kız	285	20.07	7.01	-8.21	.000
	Erkek	315	26.09	10.42		
Sözel Zorbalık	Kız	285	8.82	3.49	-5.52	.000
	Erkek	315	10.76	4.90		
Dışlama	Kız	285	7.17	2.84	-1.86	.063
	Erkek	315	7.64	3.22		
Söylenti Yayma	Kız	285	5.29	.91	-4.16	.000
	Erkek	315	5.77	1.72		
Eşyalara Zarar Verme	Kız	285	10.62	1.56	-5.27	.000
	Erkek	315	11.94	3.95		
Cinsel Zorbalık	Kız	285	10.29	1.76	-5.67	.000
	Erkek	315	12.35	5.89		
Toplam	Kız	285	62.29	13.16	-7.91	.000
	Erkek	315	74.58	23.02		

Öğrencilerin zorbalığa uğrama puanlarının sınıf düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 3’de yer almaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin zorbalığa uğrama puanları öğrenim gördükleri sınıflara göre incelendiğinde Kurban Ölçeğinin sadece Cinsel Mağduriyet alt boyutunda istatistiksel olarak anlamlı ($F_{(2,597)}=4.753$) bir fark ($p<.05$) olduğu görülmektedir. Bulgular, Toplam puan dâhil diğer alt boyutların hiç birinde sınıf değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Öğrencilerin Zorbalığa Uğrama Düzeylerinin Sınıf Düzeylerine Göre Farklılaşması

	<i>Sınıf</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>F</i> (2, 597)	<i>p</i>	<i>Post Hoc</i>
Fiziksel Mağduriyet	9	202	26.06	9.47	0.22	.79	-
	10	202	26.61	9.75			
	11	196	26.66	10.75			
Sözel Mağduriyet	9	202	11.70	5.23	0.43	.64	-
	10	202	11.23	4.95			
	11	196	11.53	5.38			
Dışlanma	9	202	8.00	3.55	0.52	.59	-
	10	202	8.04	3.26			
	11	196	7.72	3.35			
Söylentiye Uğrama	9	202	6.62	2.88	0.63	.52	-
	10	202	6.57	2.60			
	11	196	6.88	3.24			
Eşyalarının Zarar Görmesi	9	202	12.54	4.59	0.18	.82	-
	10	202	12.78	3.86			
	11	196	12.54	4.93			
Cinsel Mağduriyet	9	202	11.44	3.52	4.75	.00	11 > 9
	10	202	11.83	3.84			
	11	196	12.84	6.25			
Toplam	9	202	76.39	22.20	0.30	.73	
	10	202	77.08	20.44			
	11	196	78.20	26.88			

Farklı sınıflarda okuyan öğrencilerin Cinsel Mağduriyet puanları arasında gözlenen farklılığın hangi sınıflar arasında olduğunu anlamak için yapılan Tukey testi sonucuna göre, 11. sınıf öğrencilerinin 9. sınıf öğrencilerinden anlamlı bir biçimde daha cinsel zorbalığa uğradıkları, diğer sınıflar arasında ise böyle bir farklılığın olmadığı görülmektedir.

Öğrencilerin zorbalık yapma puanlarının sınıf düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 4’de yer almaktadır. Öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıfa göre zorbalık puanları incelendiğinde Zorba Ölçeğinin Toplam Zorbalık puanları ($F_{(2-597)}=4.150$) ile ölçeğin Cinsel Zorbalık ($F_{(2-597)}=10.455$) alt boyutunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark ($p<.05$) olduğu görülmektedir. Diğer alt boyutların hiç birinde sınıf değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır.

Farklı sınıflarda okuyan öğrencilerin Toplam Zorbalık puanları arasında gözlenen farklılığın hangi sınıflar arasında olduğunu anlamak için yapılan Tukey testi sonucuna göre, 11. sınıf öğrencilerinin 9. sınıf öğrencilerinden anlamlı bir biçimde daha fazla zorbalık yaptıkları, diğer sınıflar arasında ise böyle bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Cinsel Zorbalık alt boyutuna ilişkin elde edilen bulgular incelendiğinde ise, 11. sınıf öğrencilerinin hem 9. sınıf hem de 10. sınıf öğrencilerinden anlamlı bir biçimde daha fazla cinsel zorbalık yaptıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Öğrencilerin Zorbalık Yapma Düzeylerinin Sınıf Düzeyine Göre Farklılaşması

	<i>Sınıf</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>F (2,597)</i>	<i>p</i>	<i>Post Hoc</i>
Fiziksel Zorbalık	9	202	22.24	9.04	2.20	.11	
	10	202	23.26	8.48			
	11	196	24.23	10.66			
Sözel Zorbalık	9	202	9.76	4.29	0.93	.39	
	10	202	9.59	4.07			
	11	196	10.18	4.80			
Dışlama	9	202	7.27	2.56	0.77	.46	
	10	202	7.35	2.97			
	11	196	7.63	3.57			
Söylenti Yayma	9	202	5.49	1.49	1.55	.21	
	10	202	5.46	1.16			
	11	196	5.69	1.55			
Eşyalarına Zarar Verme	9	202	10.98	2.29	2.41	.09	
	10	202	11.29	2.99			
	11	196	11.67	3.89			
Cinsel Zorbalık	9	202	10.74	2.61	10.45	.00	11 > 9
	10	202	10.84	2.51			11 > 10
	11	196	12.58	6.93			
Toplam	9	202	66.50	17.61	4.15	.01	11 > 9
	10	202	67.82	16.81			
	11	196	72.00	24.37			

Öğrencilerin zorbalığa uğrama puanlarının okul türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 5’de yer almaktadır. Öğrencilerin öğrenim gördükleri okul türüne göre zorbalığa uğrama puanları incelendiğinde, Kurban Ölçeğinin hem Toplam hem de tüm alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir.

Farklı tür liselerde okuyan öğrencilerin Toplam mağduriyet puanları arasında gözlenen farklılığın hangi liseler arasında olduğunu anlamak için Tukey testi yapılmıştır. Bulgular, endüstri meslek lisesi, genel lise ve özel liseye devam eden öğrencilerin toplam kurban puan ortalamalarının Anadolu lisesindeki öğrencilerin toplam kurban puan ortalamalarından anlamlı biçimde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam puana ilişkin diğer ikili karşılaştırmalarda ise anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olmadığı görülmektedir ($p < .05$).

Kurban Ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin bulgular incelendiğinde, endüstri meslek lisesi öğrencilerinin ölçeğin tüm alt boyutlarında Anadolu lisesi öğrencilerine göre anlamlı bir biçimde daha fazla zorbalığa uğradıkları dikkati çekmektedir. Genel lise öğrencilerinin ise ölçeğin Fiziksel Mağduriyet, Dışlanma ve Eşyalarının Zarar Görmesi boyutlarında Anadolu lisesi öğrencilerinden; Cinsel Mağduriyet boyutunda ise özel lise öğrencilerinden anlamlı bir biçimde daha fazla zorbalığa uğradıkları görülmektedir. Bulgular ayrıca, özel lise öğrencilerinin Sözel Mağduriyet ve Eşyalarının Zarar Görmesi boyutlarında Anadolu lisesi öğrencilerinden anlamlı biçimde daha fazla zorbalığa uğradıklarını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, zorbalığa en fazla uğrayan grubun endüstri meslek lisesi öğrencileri, en az uğrayan grubun ise Anadolu lisesi öğrencileri olduğu söylenebilir.

Tablo 5. Öğrencilerin Zorbalığa Uğrama Düzeylerinin Lise Türüne Göre Farklılaşması

	<i>Lise Türü</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>F (2,597)</i>	<i>P</i>	<i>Post Hoc</i>
Fiziksel Mağduriyet	1. End. Meslek Lisesi	150	28.23	10.37	5.97	.00	1 > 4 2 > 4
	2. Genel Lise	150	27.08	8.97			
	3. Özel Lise	150	26.82	9.60			
	4. Anadolu Lisesi	150	23.64	10.43			
Sözel Mağduriyet	1. End. Meslek Lisesi	150	12.47	5.92	7.34	.00	1 > 4 3 > 4
	2. Genel Lise	150	11.10	4.62			
	3. Özel Lise	150	12.32	5.12			
	4. Anadolu Lisesi	150	10.06	4.63			
Dışlanma	1. End. Meslek Lisesi	150	8.38	3.87	5.13	.00	1 > 4 2 > 4
	2. Genel Lise	150	8.46	3.31			
	3. Özel Lise	150	7.72	3.42			
	4. Anadolu Lisesi	150	7.14	2.71			
Söylentiye Uğrama	1. End. Meslek Lisesi	150	7.19	3.43	3.28	.02	1 > 4
	2. Genel Lise	150	6.68	2.56			
	3. Özel Lise	150	6.76	3.07			
	4. Anadolu Lisesi	150	6.14	2.40			
Eşyalarının Zarar Görmesi	1. End. Meslek Lisesi	150	12.94	5.42	5.10	.00	1 > 4 2 > 4 3 > 4
	2. Genel Lise	150	12.76	3.59			
	3. Özel Lise	150	13.34	5.23			
	4. Anadolu Lisesi	150	11.45	2.95			
Cinsel Mağduriyet	1. End. Meslek Lisesi	150	13.36	6.63	7.70	.00	1 > 3 1 > 4 2 > 3
	2. Genel Lise	150	12.26	3.78			
	3. Özel Lise	150	10.87	3.71			
	4. Anadolu Lisesi	150	11.64	3.71			
Toplam	1. End. Meslek Lisesi	150	82.58	28.66	7.76	.00	1 > 4 2 > 4 3 > 4
	2. Genel Lise	150	78.37	19.92			
	3. Özel Lise	150	77.84	22.00			
	4. Anadolu Lisesi	150	70.08	19.79			

Öğrencilerin zorbalık yapma puanlarının okul türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır. Öğrencilerin öğrenim gördükleri okul türüne göre zorbalık yapma puanları incelendiğinde, Zorba Ölçeğinin hem Toplam hem de Fiziksel, Sözel, Dışlama ve Söylenti Yayma alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir.

Farklı tür liselerde okuyan öğrencilerin Toplam zorbalık puanları arasında gözlenen farklılığın hangi liseler arasında olduğunu anlamak için Tukey testi yapılmıştır. Bulgular, özel lise öğrencilerinin toplam zorba puan ortalamalarının Anadolu Lisesi öğrencilerinin toplam zorba puan ortalamalarından anlamlı biçimde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam puana ilişkin diğer ikili karşılaştırmalarda ise anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olmadığı görülmektedir ($p < .05$).

Zorba Ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin bulgular incelendiğinde, özel lise öğrencilerinin ölçeğin Fiziksel Zorbalık, Sözel Zorbalık ve Söylenti Yayma alt boyutlarında Anadolu lisesi öğrencilerine göre anlamlı bir biçimde daha fazla zorbalık yaptıkları; Genel lise öğrencilerinin ise Söylenti Yayma alt boyutunda Anadolu lisesi öğrencilerinden anlamlı biçimde daha fazla zorbalık yaptıkları dikkati çekmektedir.

Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, en fazla zorbalık yapan grubun özel lise, en az yapan grubun ise Anadolu lisesi öğrencileri olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Öğrencilerin Zorbalık Yapma Düzeylerinin Lise Türüne Göre Farklaşması

	<i>Lise Türü</i>	<i>n</i>	\bar{X}	<i>SS</i>	<i>F (2,597)</i>	<i>p</i>	<i>Post Hoc</i>
Fiziksel Zorbalık	1. End. Meslek Lisesi	150	22.87	7.64	2.69	.04	3 > 4
	2. Genel Lise	150	23.77	8.96			
	3. Özel Lise	150	24.62	10.32			
	4. Anadolu Lisesi	150	21.68	10.43			
Sözel Zorbalık	1. End. Meslek Lisesi	150	9.82	3.52	6.95	.00	3 > 4
	2. Genel Lise	150	9.72	4.32			
	3. Özel Lise	150	11.05	5.45			
	4. Anadolu Lisesi	150	8.78	3.77			
Dışlama	1. End. Meslek Lisesi	150	7.19	2.39	3.12	.02	2 > 4
	2. Genel Lise	150	7.81	3.35			
	3. Özel Lise	150	7.76	3.73			
	4. Anadolu Lisesi	150	6.91	2.47			
Söylenti Yayma	1. End. Meslek Lisesi	150	5.66	1.66	2.88	.03	3 > 4
	2. Genel Lise	150	5.48	1.15			
	3. Özel Lise	150	5.74	1.62			
	4. Anadolu Lisesi	150	5.30	1.10			
Eşyalarına Zarar Verme	1. End. Meslek Lisesi	150	11.22	2.80	1.57	.19	
	2. Genel Lise	150	11.07	2.23			
	3. Özel Lise	150	11.78	3.88			
	4. Anadolu Lisesi	150	11.17	3.34			
Cinsel Zorbalık	1. End. Meslek Lisesi	150	12.00	6.11	1.91	.12	
	2. Genel Lise	150	11.56	3.56			
	3. Özel Lise	150	10.82	4.56			
	4. Anadolu Lisesi	150	11.13	3.42			
Toplam	1. End. Meslek Lisesi	150	68.77	16.08	3.03	.02	3 > 4
	2. Genel Lise	150	69.43	18.53			
	3. Özel Lise	150	71.79	24.17			
	4. Anadolu Lisesi	150	64.98	19.73			

Tartışma ve Sonuç

Okulda öğrencilerin fiziksel ve psikolojik gelişimini olumsuz etkileyen yaşantıların en önemlilerinden biri olan zorbalık konusu son yıllarda Türkiye’de de yoğun bir biçimde çalışılmaya başlanmıştır. Atık’ın (2011) saptadığı gibi Türkiye’de son beş yılda konusu zorbalık olan yetmişden fazla araştırmanın yapılmış olması bunun bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Öğrencilerde oluşturduğu olumsuz etkileri ortadan kaldırmak ve okulları daha güvenilir hale getirebilmek için zorbalık olgusunu farklı boyutlarıyla tanımaya ihtiyaç vardır. Bir ülkede zorbalık konusunda geliştirilecek okul temelli önleme programlarının etkili olabilmesi, ancak bu programlara temel teşkil edecek verilerin oluşması ve zorbalık olgusunun o ülkedeki boyutlarının saptanmasıyla mümkün olabilir. Türkiye’de zorbalık konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmaların çok büyük bir bölümünün ilköğretim öğrencileri üzerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada farklı tür liselerde okuyan öğrencilerin zorbalık ve kurban olma düzeylerinin cinsiyet, sınıf düzeyi ve okul türüne göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek önemli görülmüştür.

Bu bölümde, önce araştırma bulguları kısaca özetlenecek, ardından kuramsal açıklamalar ve başka araştırmalarda elde edilen bulgularla birlikte ele alınarak tartışılacaktır.

Araştırmaya dâhil edilen lise öğrencilerinin zorbalık yapma ve zorbalığa uğrama düzeyleri cinsiyet bakımından karşılaştırıldığında genel olarak erkeklerin kızlardan hem daha fazla zorbalık yaptıkları hem de daha fazla zorbalığa uğradıkları görülmektedir. Bulgular daha ayrıntılı verilecek olursa, kızların sözel zorbalığa erkeklerden anlamlı biçimde daha fazla uğradıkları, diğer tüm alt ölçeklerde ise (fiziksel, dışlanma, söylentiye uğrama, eşyalarının zarar görmesi ve cinsel mağduriyet) erkeklerin kızlardan daha fazla uğradıkları görülmektedir. Bulgular ayrıca, Dışlama hariç diğer tüm alt ölçeklerde erkeklerin kızlardan daha fazla zorbalık yaptıklarını ortaya koymaktadır. Bu bulgular gerek yurt dışında (Delfabro ve diğ., 2006; Elliott, 1992; Eslae ve Smith, 1994; Jarrett, 2001; Kaltiala-Heino

ve Rimple, 1999; Lowenstein; 1992; Menesini ve diğ., 1997; Mouttapa ve diğ., 2004) gerekse Türkiye’de yapılan pek çok araştırmanın bulgularıyla (Ayas ve Deniz, 2008; Bilgiç, 2007; Dölek, 2002; Eşici, 2007; Hilmioğlu, 2009; Kartal ve Bilgin, 2008; Pekel, 2004; Pişkin ve Ayas (2005a), Takış, 2007; Yurtal ve Cenkseven, 2007) tutarlılık göstermektedir. Son yıllarda Cheraghi ve Pişkin (2011) tarafından, farklı tür liselerde okuyan İranlı ve Türk lise öğrencilerinin karşılaştırıldıkları bir çalışmada, hem İranlı hem de Türk erkek öğrencilerin kızlardan anlamlı biçimde daha fazla zorbalık yaptıkları, aynı zamanda anlamlı biçimde daha fazla zorbalığa uğradıkları saptanmıştır. Lise öğrencileri üzerinde Malkoç ve Ceylan (2010) ile Şahin ve Sarı (2010) tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda da erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre daha fazla zorbalık yapma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Cinsiyet farklılığına ilişkin elde edilen bu bulgular zorbalık önleme programları geliştirilirken erkeklerin daha fazla dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir. Bu bulgular belki de toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkilidir. Türkiye’de erkek saldırganlığının, kadın saldırganlığından daha kolay kabul gördüğü gözlenmektedir. Ülkemizde pek çok anne-baba erkek çocuklarına “dayak yiyerek eve gelme, o sana vurmadan önce sen vur” diyebilmektedir. Kuşkusuz erkeklerin neden kızlardan daha fazla zorbalık yaptıkları ve zorbalığa uğradıkları sorusunun cevabını vermek için başka araştırmalara gerek vardır.

Araştırmanın sınıf değişkenine ilişkin bulguları incelendiğinde, cinsel mağduriyet hariç diğer tüm alt ölçeklerde öğrencilerin zorbalığa uğrama düzeylerinin sınıf değişkenine göre farklılaşmadığı görülmektedir. Cinsel mağduriyet boyutunda 11. sınıf öğrencilerinin 9. sınıf öğrencilerinden daha fazla zorbalığa uğradıkları; ayrıca hem 9. sınıf hem de 10. sınıf öğrencilerinden daha fazla cinsel zorbalık yaptıkları görülmektedir. Bulgular ayrıca, 11. sınıf öğrencilerinin toplam zorbalık puanlarının 9. sınıf öğrencilerinin puanlarından anlamlı biçimde daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular genel olarak 11. sınıf öğrencilerinin daha fazla zorbalık yaptıklarını göstermektedir. Bulgulara göre 11.sınıf öğrencilerinin kendilerinden daha küçük sınıflardaki öğrencilerden daha fazla zorbalık yapmaları yaşlarının büyüklüğü ile açıklanabilir. Yaşı büyük öğrencilerin aynı zamanda fiziksel olarak da büyük oldukları düşünülebilir. Zorbalığın temelde daha güçlü olanın, daha zayıf olanı sistematik olarak ezmesi ve rahatsız etmesi olduğu dikkate alındığında, bir öğrencinin bir başka öğrenciye zorbalık yapabilmesi için mantıken daha güçlü olması ya da kendisini öyle hissetmesi gerekir. Araştırmanın yapıldığı tarihlerde liselerin henüz dört yıla çıkmadığı, 11. sınıf öğrencilerinin lise son sınıfta, dolayısıyla okudukları okulun en büyük öğrencileri konumunda oldukları dikkate alındığında bu durum şaşırtıcı olmayabilir. Benzeri biçimde 9. sınıf öğrencilerinin daha az zorbaca davranışlarda bulunmalarının nedeni, bu öğrencilerin okulun en küçük öğrencileri olmaları, dolayısıyla, üst sınıftaki öğrencilere saldıracak fiziksel ve psikolojik güce sahip olmamaları ile açıklanabilir. Türkiye’de Yurtal ve Censeven (2006) tarafından yapılan bir çalışmada elde edilen bulgular da bu görüşleri destekler niteliktedir. Bu çalışmada en fazla zorbaca davranışlarda bulunan öğrencilerin yaşça büyük öğrenciler, en az zorbalık yapan öğrencilerin ise yaşça küçük çocuklar olduğu saptanmıştır. Benzeri biçimde Borg (1998) de yaşın ilerlemesiyle zorbaca davranışların azalmadığını, sadece biçim değiştirdiğini, fiziksel zorbalığın yerini daha pasif olan sözel zorbalığın aldığını savunmaktadırlar.

Araştırmanın en ilginç bulgularından biri, 11. sınıf öğrencilerinin cinsel zorbalığa 9. sınıf öğrencilerinden anlamlı biçimde daha fazla uğramalarıdır. Okudukları lisenin en büyük sınıfında olmalarına rağmen daha fazla cinsel zorbalığa uğramaları, bu çocukların hangi sınıftaki öğrencilerin cinsel zorbalığına uğradıkları sorusunu akla getirmektedir. Elimizde araştırma bulgularına dayalı bilimsel kanıtlar olmamasına rağmen, bu çocukların daha çok kendi sınıf düzeyindeki yaşlılarının cinsel zorbalığına uğradıkları tahmin edilebilir. Ölçeğin Cinsel Mağduriyet alt ölçeği incelendiğinde, bu ölçekte yer alan bazı maddelerin cinsel içerikli rahatsız edici sözel veya fiziksel şakalar yapma, cinsel içerikli isimler takma (gay, lezbiyen, sapık vb.) olduğu görülmektedir. Uygulama için gittiğimiz okullarda, muhatabını rahatsız edici bu tür şakalaşmaların birbirini tanıyan öğrenciler arasında daha yaygın olduğunu gözlemledik. 9. sınıf öğrencileri arasında cinsel mağduriyetin daha düşük olmasının nedeni belki de 9. sınıf öğrencilerinin henüz yeni başladıkları bir okulda birbirlerini yeterince tanımamaları, dolayısıyla birbirlerine daha resmi davranışları ile ilişkili olabilir. Kuşkusuz elde edilen bu sonucun nedenlerini ayrıntılı olarak değerlendirebilmek için daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Farklı tür liselerde okuyan öğrencilerin zorbalığa uğrama ve zorbalık yapma düzeyleri incelendiğinde, zorbalığa en fazla uğrayan öğrencilerin endüstri meslek lisesi; en fazla zorbalık yapan öğrencilerin ise özel lise öğrencileri olduğu görülmektedir. Bulgular ayrıca en az zorbalığa uğrayan ve en az zorbalık yapan grubun ise Anadolu Lisesi öğrencileri olduğunu göstermektedir.

Anadolu lisesinde öğrenim gören öğrencilerin daha çok derslerle ilgilendikleri ve akademik hedeflerinin olduğu düşünüldüğünde olumsuz davranışları gösterme eğilimlerinin daha az olabileceği düşünülebilir. Nitekim Sulvian (2000) akademik başarının yüksek olduğu okullarda zorbaca davranışların daha az olabileceğini belirtmiştir.

Bu araştırmada özel lise öğrencilerinin en fazla zorbalık yapan grup olmaları yurt dışında yapılan bazı araştırma bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. Örneğin Roland ve Munthe (1989) tarafından İspanya'daki özel ve kamu okullarının karşılaştırıldığı bir araştırmada, özel okullarda okuyan öğrencilerin kamu okullarında okuyan öğrencilere göre daha fazla zorbalık yaptıkları tespit edilmiştir. Pek çok araştırma bulgusu zorba öğrencilerin özsaygılarının yüksek olduğunu, daha dışadönük ve daha az utangaç olduklarını ortaya koymaktadır (Delfabro ve diğerleri, 2006; Pişkin ve Ayas, 2005b). Zhang ve Postiglione (2001) tarafından Hong Kong'da yapılan bir araştırmada üst sosyo-ekonomik düzey aile çocuklarının özsaygı düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Her ne kadar bu araştırmada öğrencilerin özsaygı düzeyleri araştırılmamış olsa da, bu çalışmanın yapıldığı özel okula devam eden üst sosyo-ekonomik düzey ailelerin çocuklarının özsaygı düzeylerinin devlet okullarına devam eden öğrencilerin özsaygı düzeylerinden daha yüksek olması beklenebilir. Bu değişken dolaylı bir faktör olarak özel okul öğrencilerinin daha fazla zorbalık yapmalarının nedeni olarak düşünülebilir. Bu araştırmada özel okul öğrencilerinin daha fazla zorbalık yapmaları Pişkin (2010) tarafından gerçekleştirilen bir başka araştırmanın bulgularıyla da tutarlılık göstermektedir. Sözü edilen araştırmada farklı sosyo-ekonomik düzey (SED) okullara okuyan öğrenciler arasında zorba, kurban ve zorba-kurban oranları karşılaştırılmış ve özel okulda okuyan üst SED'e ait öğrenciler arasındaki zorba öğrenci oranının hem orta hem de alt SED'e ait öğrencilerin oranından anlamlı biçimde daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Bu araştırmanın bir diğer bulgusu ise, genel lise, özel lise ve Anadolu lisesi öğrencileriyle karşılaştırıldıklarında, endüstri meslek lisesi öğrencilerinin kurban olma düzeyinin diğer lise türlerine göre anlamlı bir biçimde daha yüksek olmasıdır. Zorbalık konusundaki literatür incelendiğinde farklı lise türlerinin karşılaştırıldığı araştırmaların son derece sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Pişkin ve Ayas (2005a) tarafından genel lise, endüstri meslek lisesi ve kız meslek lisesi öğrencilerinin karşılaştırıldığı bir araştırmada, endüstri meslek lisesi öğrencileri arasında görülen kurban olma oranının hem genel lise hem de kız meslek lisesi öğrencilerin oranından anlamlı bir biçimde daha yüksek olması bu araştırmanın bulgularıyla tutarlı görünmektedir. Benzeri bir biçimde İran'da genel lise ve meslek lisesi öğrencilerinin zorba ve kurban oranlarının karşılaştırıldığı bir çalışmada da (Cheraghi ve Pişkin, 2011) meslek liselerinde okuyan öğrencilerin zorbalık yapma oranları genel lise öğrencilerinin oranlarından anlamlı bir biçimde daha yüksek bulunmuştur. Endüstri meslek lisesinde okuyan öğrencilerin daha fazla kurban olmalarının nedeni belki de bu okulların neredeyse tamamının erkek olmasıyla ilişkilidir. Nitekim gerek bu araştırmada gerekse Türkiye'de yapılan diğer araştırmalarda erkeklerin kızlardan daha fazla zorbalığa uğradıkları görülmektedir (Bilgiç, 2007; Dölek, 2002; Hilmioğlu, 2009; Pekel, 2004; Pişkin ve Ayas (2005a); Malkoç ve Ceylan (2010); Şahin ve Sarı (2010); Takış, 2007; Yurtal ve Cenkseven, 2007).

Bu araştırmada elde edilen bulgulara göre cinsiyetin ve okul türünün, zorbalık olaylarının yaygınlığı üzerinde önemli bir etkiye; sınıf değişkeninin ise sınırlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Zorbalık olaylarının azalması için okul yöneticileri ve öğretmenlerin zorbalık olaylarıyla baş edebilmek için uygulayacakları zorbalık karşıtı program ve stratejilerde bu farklılıkları hesaba katmaları gerekir.

Nitekim araştırma bulguları zorba ve kurban öğrencilerin bir birlerinden farklı özellikler sergilediklerini ortaya koymaktadır. Örneğin zorba öğrencilerin başkalarının duygularını yeterince anlamadıkları, sorumluluklarını yerine getirmediği, akademik başarılarının diğer öğrencilerden daha düşük olduğu saptanmıştır (Atlas ve Pepler, 1998; Peren ve Aloskar, 2006). Bununla birlikte kolaylıkla kıskırtıldıkları (Olweus, 1993; Stephenson ve Smith, 1989), anti sosyal davranışlar sergiledikleri ve

bazı toplumsal kuralları kolaylıkla ihlal ettikleri (Craig, 1998), sosyal becerilerinin düşük, sorun çözme becerilerinin ise yetersiz olduğu (Crick ve Dodge, 1994; Nordhagen ve diğerleri, 2005) belirlenmiştir. Bu nedenle zorba öğrencilerin daha yaygın olduğu okullarda uygulanacak zorbalık karşıtı programlarda zorba öğrencilerin bu eksikliklerini gidermeye çalışmak, empatik beceri, sosyal beceri ve sorun çözme becerisini artırıcı tekniklere daha fazla yer vermek gerekir. Buna ek olarak zorba öğrencilerin sorumluluklarını daha fazla üstlenmeleri için sorumluluk eğitimi, öfkelerini kontrol edebilmeleri için öfke kontrolü programları uygulamak ve akademik başarılarını artırıcı tedbirler almak yararlı olacaktır.

Kurban öğrenciler üzerinde yapılan araştırma bulguları ise bu öğrencilerin özsaygı ve özgüven düzeylerinin düşük, daha utangaç ve daha içedönük olduklarını (Delfabro ve diğerleri, 2006; Pişkin ve Ayas, 2005b) göstermektedir. Bu nedenle kurban öğrencilerin yaygın olduğu okullarda uygulanacak zorbalık önleme programlarında, daha güvenli bir okul yaratmak için kullanılabilir genel tekniklere ek olarak, kurban öğrencilerin özgüvenlerini ve özsaygılarını yükseltici, sosyal becerilerini geliştirici ve utangaçlıklarının üstesinden gelebilecekleri tekniklere daha fazla yer vermek gerekir.

Okulda zorbalık sorununun, velilerin, öğretmenlerin ya da öğrencilerin tek başlarına gösterecekleri çabalarla çözülemeyeceği açıktır. Bu nedenle zorbalığı önleme çalışmalarında tüm okulu içine alacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Okullarda yürütülen önleme çalışmalarının başarıya ulaşması için veli ve çevrenin de desteğine ihtiyaç vardır. Bu destek sağlandığı oranda yürütülen çalışmaların başarıya ulaşması beklenebilir (Ayas, 2008). Okullarda yaşanan zorbalık olaylarının önlenmesi için özellikle okul personelinin bu tür olayların farkında olması ve yürütülecek önleme programlarına gerekli desteği vermeleri gerekmektedir. Yurt dışında yaşanan tecrübeler, okul personelinin okulda yürütülen önleme programlarına destek vermeyip sorumluluk üstlenmediklerinde okulda yürütülen önleme programlarının yeterince etkili olmadığını göstermektedir (Clarke ve Kiselica, 1997; Rigby, 2002). Bu nedenle okullardaki zorbalık sorunuyla etkin bir biçimde baş edebilmek için başta yönetici, öğretmen, öğrenci ve veliler olmak üzere tüm okul personeli ile çevredeki sivil toplum kuruluşlarının desteğini almak ve işbirliği yapmak gereklidir. Kuşkusuz bu süreçte okul psikolojik danışmanlarına önemli görevler düşmektedir.

Türkiye’de son yıllarda zorbalık ve şiddet konusunda yapılan araştırmaların sayısında bir artış olmasına rağmen bu araştırmaların büyük bir bölümünün okullarda yaşanan zorbalık ve şiddet olaylarının yaygınlığını belirlemeye dönük olduğu; önleme ve baş etme programları ile bu programların etkililiğini inceleyen çalışmaların ise sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Geliştirilen ya da yurt dışından getirilip adapte edilen yabancı programların ise genellikle ilköğretim öğrencileri için olduğu, lise öğrencilerine dönük programların sınırlı olduğu, ayrıca bu programların etkili olup olmadığını ortaya koyan kanıtların yetersiz olduğu görülmektedir (Pişkin, 2008). Bu nedenle önümüzdeki yıllarda zorbalık konusunda yapılacak çalışmaların daha çok önleme ve baş etme stratejilerine yer veren programlar geliştirmek ve bunların etkililiğini saptamaya dönük olması beklenmektedir.

KAYNAKLAR

- Andreau, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychology constructs in 8- to 12- year – old Greek school children. *Aggressive Behavior*, 26, 49-56
- Arsenio, W. F. ve Lemerise, E. A. (2001). Varieties of childhood bullying: Values, emotion processes and social competence. *Social Development*, 10, 59–78
- Atik, G. (2006). The Role of Locus of Control, Self-Esteem, Parenting Style, Loneliness, and Academic Achievement in Predicting Bullying among Middle School Students. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Atik, G. (2011). *Assessment of School Bullying in Turkey: A Critical Review of Self-Report Instruments*. 3rd World Conference’de sunulan bildiri. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, 4-7 Şubat 2011).
- Atlas, R. S. ve Pepler, D. J. (1998). Observation of bullying in classroom. *The Journal of Education Research*. 92, (2), 86–99.
- Ayas, T. (2008) Zorbalığı Önlemede Tüm Okul Yaklaşımına Dayalı Programın Etkililiği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ayas, T. ve Deniz, M. (2008) *The Prevalence and Nature of Bullying in Primary Schools (Turkish Sample)*. International Conference on Education. 26-29 May, 2008 Athens, Greece

- Baldry, C. A. ve Farrington, P. D (2000). Bullies and delinquent: Personal characteristics and parental styles. *Journal of Community & Applied Social Psychology* 10, 17–31.
- Banks, R. (1997). *Bullying in Schools*. ERIC Document Reproduction Service No. ED 407154
- Batsche, G. M. ve Knoff, H. M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*, 23 (2), 165-174.
- Berger, K. S. (2007). Update on bullying at school: science forgotten. *Developmental Review*. 27 (1) 90- 126.
- Besag, V. (1995). *Bullies and Victims in Schools*, Philadelphia: Open University Press.
- Bilgiç, E. (2007). İlköğretim 1. Kademe Görülen Zorbaca Davranışların Sınıf Değişkenleri ve Atmosferi Algılamalarına Göre Algılanması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Borg, M. G. (1998). The emotional reactions of school bullies and their victims. *Educational Psychology*, 18, 433–435.
- Carney, J. V. ve Merrell, K. W. (2001). Bullying in schools: Perspectives on understanding and preventing an international problem. *School Psychology International*, 22, 364–382.
- Charach, A., Pepler, D. ve Ziegler, S. (1995). Bullying at school: A Canadian perspective: A survey of problems and suggestions for intervention. *Education Canada*, 35(1), 12–18.
- Cheraghi, A. ve Pişkin, M. (2011). *A Comparison of Peer Bullying among High School Students in Iran and Turkey*. 3rd World Conference’de sunulan bildiri. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, 4-7 Şubat 2011).
- Clarke, E. A. ve Kiselica, M. S. (1997). A systemic counseling approach to the problem of bullying. *Elementary School Guidance and Counseling*, 31, 310-326.
- Craig, W. M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety, and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences*, 24, 123–130.
- Craig, W. M., Pepler, D. ve Atlas, R. (2003). Observation of bullying in the playground and in the classroom. *School Psychology International* 21(1), 5–21.
- Crick, N. R. ve Bigbee, M. A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multi informant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337- 347.
- Crick, N. R. ve Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information processing mechanisms in children’s social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- Delfabro, P., Winefield, T., Trainor, S., Dollard, M., Anderson, S., Metz, J. ve Hammarstrom, A. (2006). Peer and teacher bullying/victimization of South Australian secondary school students: prevalence and psychosocial profiles. *British Journal of Education Psychology*, 76, 71–90
- Dölek, N. (2002). İlk Ve Ortaöğretim Okullarındaki Öğrenciler Arasında Zorbaca Davranışların İncelenmesi Ve Zorbahlığı Önleme Tutumu Geliştirilmesi Programının Etkisinin Araştırılması. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Elliott, M. (1992). *Bullying: A practical Guide to Coping for Schools*. Harlow: Longman Group UK.
- Elliott, M. (1997). *101 Ways to Deal with Bullying*. London: Hodder Children’s Book
- Eslea, M. ve Smith, P. K. (1994). *Anti-Bullying Work in Primary Schools*. Poster presented the annual conference of the developmental section of the British psychological society. University of Portsmouth.
- Eşici, H. (2007). İlköğretim Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Temel İhtiyaçlarının Karşılama Düzeyi İle Zorbaca Davranışları Arasındaki İlişki. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Farrington, D. P. (1993). *Understanding and Preventing Bullying*. University of Chicago Press.
- Fekkes, M., Pijpers, F. ve Verlove-Vonherick, S. P. (2004). Bullying behavior and associations with psychosomatic complaint and depression in victims. *The Journal of Pediatrics*, 144, (1), 17-22.
- Fernandez, I., Cuadrado, I. ve Cadet, B. (2008). School bullying from the perspective of the victim’s gender. *Journal of Social Management*, 61 (1), 21-35.
- Fitzgerald, D. (1999). *Bullying in our Schools- Understanding and Tackling the Problem—A Guide for Schools*. Dublin: Blackhall Publishing.
- Fleming, L.C. ve Jacobsen, K. H. (2009). Bullying among middle-school students in low and middle income countries. *Health Promotion International Advance* Access published online on November 2, 2009.
- Fonzi, A., Genta, M. L., Menesini, E., Bacchini, D., Bonino, S. ve Costabile, A. (1999). Italy. İçinde: P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano ve P. Slee (Ed.), *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective* (s.140-156). London & New York: Routledge.
- Gökler, R. (2007). İlköğretim Öğrencilerinde Akran Zorbahlığının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gültekin, Z. ve Sayıl, M. (2005). Akran Zorbahlığı Belirleme Ölçeği geliştirme çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 8 (15), 47-61.
- Hilmioğlu, S. (2009). İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Zorbaca Davranışlarını Yordamada Sosyal Beceri ve Yaşam Doyumunun Rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.

- Jarrett, O. S. (2001). Play during recess and the effect of recess on classroom behavior. *Play, Policy practice Connections*, 6 (1), 11–17.
- Josephson Institute (2010). Josephson Institute's Report Card on the Ethics of American Youth Bullying and Other At-Risk Behavior. , <http://josephsoninstitute.org/>
- Kaltiala-Heino, R. ve Rimpela, M. (1999). Bullying, depression and suicidal ideation in Finnish adolescent: School survey, *British Medical Journal*, 319, 348–351
- Kaltiala-Heino, R., Rimpela, M., Marttunen, M., Rimpela, A. ve Rantanen, P. (1999). Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: school survey, *British Medical Journal*, 319, 348–351.
- Kandemir, M. (2006). İlköğretimde Algılanan Sınıf İçi Empatik Atmosfer ile Benlik Algısı Arasındaki Etkileşimin Akran Zorbalığıyla İlişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kapçı, E. G. (2004) İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37 (1), 1-13.
- Karatzias, A., Power, K.G. ve Swanson, V. (2002). Bullying and Victimization in Scottish Secondary Schools: Same or Separate Entities? *Aggressive Behavior* 28, 45–61.
- Kartal, H. ve Bilgin, A. (2008). Öğrenci, veli ve öğretmen gözüyle ilköğretim okullarında yaşanan zorbalık. *İlköğretim Online*, 7 (2), 485–495. <http://ilkogretim-online.org.tr>.
- Kartal, H. ve Bilgin, A. (2009). Bullying and school climate from the aspects of the students and teachers. *Eğitim Araştırmaları-Eurasian Journal of Educational Research*, 36, 209-226.
- Kepekçi, Y. ve Çınkır, Ş. (2006). Bullying among Turkish high school students. *Child Abuse & Neglect*, 30, 193–204.
- Kochenderfer-Ladd, B. J. Ve Skinner, K. (2002). Children's coping strategies: Moderators of the effects of peer victimization? *Developmental Psychology*, 38, 267-278.
- Kumpulainen, K., Rasanen, E. and Puura, K. (2001). Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. *Aggressive Behavior*, 27, 102–110.
- Kutlu, F. (2005). The Effect of Bullying Management Training on Bullying Behaviors of Elementary School Students. Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Lowenstein, L. F. (1992). The study, diagnosis and treatment of bullying in a therapeutic community. İçinde: M. Elliott (Ed.) *Bullying. A practical guide to coping for schools* Wiltshire: Longman.
- Malkoç, T. ve Ceylan, F. (2010). Ortaöğretim 9. ve 10. Sınıf Öğrencilerinin Zorbalık Eğilimleri ve Zorbalıkla Başetme Düzeyleri Arasındaki İlişkide Müzik Eğitiminin Önemi. "International Conference on New Trends in Education and Their Implications" sunulan bildiri. Antalya: 11-13 Kasım 2010.
- Menesini, E., Eslea, M., Smith, P. K., Genta, M. L., Gianetti, E., Fonzi, A. ve Constabile, A. (1997). Cross-national comparison of children's attitudes towards bully/victim problems in school. *Aggressive behavior*, 23, (4), 245–257.
- Mishna, F. (2003). Peer victimization: The case for social work intervention. *Families in Society*, 84, (4), 513-522.
- Mouttapa, M., Valente, T., Gallaher, P., Rohrbach, L. A. ve Unger, J. B. (2004). Social network predictors of bullying and victimization. *Adolescence*, 39, 315–336.
- Nansel, Tr., Overpeck, M., Pilla, Rs., Ruan, Wj., Simons-Morton, B. ve Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association* 285, 2094-2100
- Natvig, G. K., Albrechtsen, G. ve Qvarnstrom, U. (2001). Psychosomatic symptoms among victims of school bullying. *Journal of Health Psychology*, 6 (4), 365-367.
- Nordhagen, R., Nielsen, A., Stigum, H. and Köhler, L.(2005). Parental reported bullying among Nordic children: A population-based study. *Child: Care Health& Development*, 31 (6), 693-701.
- Olweus, D. (1991). Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention program. İçinde: D. Pepler ve K. Rubin (Ed.), *The Development and Treatment of Childhood Aggression* (s. 411-448). Hillsdale, N.J: Erlbaum.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What we Know and What we Can Do*. Cambridge MA: Blackwell.
- Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current Direction in Psychological Science*, 4, 196- 200.
- Olweus, D. (1999a). *Bullying Prevention Program*. Boulder, Co: Center for the study and prevention of violence, Institute of Behavioral Science, University of Colorado at Boulder.
- Olweus, D. (1999b). Norway. İçinde: P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano ve P. Slee (Ed.), *the Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective* (s. 28-48). London & New York: Routledge.
- Pateraki, L. (2001). Bullying among primary school children in Athens, Greece. *Educational Psychology*, 21(2), 167-176.

- Pekel, N. (2004). Akran Zorbalığı Grupları Arasında Sosyometrik Statü, Yalnızlık Ve Akademik Başarı Durumlarının İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Peren, S. ve Alsaker, D. F. (2006). Social behavior and peer relationships of victims, bully-victims and bullies in kindergarten. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47 (1), 45–57.
- Pişkin, M. (2002). Okul zorbalığı: Tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2(2), 531–562.
- Pişkin, M. (2008). Okul Şiddetinin Yaygınlığı Öğrenciler Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Önleme Programlarının Değerlendirilmesi. *Şiddet Karşı Düşünce Ortamı (Sempozyum Kitabı)*. (s. 73–86). Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı.
- Pişkin, M. (2010). Examination of peer bullying among primary and middle school children in Ankara. *Education and Science*, 35 (156), 175-189
- Pişkin, M. ve Ayas, T. (2005a). *Lise Öğrencileri Arasında Yaşanan Akran Zorbalığı Olgusunun Okul Türü Bakımından Karşılaştırılması*. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde sunulmuş bildiri (21–23 Eylül) Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, İstanbul.
- Pişkin, M. ve Ayas, T. (2005b). *Zorba Ve Kurban Öğrencilerin Utangaçlık, İçedönüklük, Dışadönüklük Ve Özsaygı Değişkenleri Bakımından İncelenmesi*. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde sunulmuş bildiri (21–23 Eylül) Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, İstanbul.
- Pişkin, M. Ve Ayas, T. (2007). *Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formunun Geliştirilmesi*. IX. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi. (Dokuz Eylül Üniversitesi. Çeşme: 17–19 Ekim 2007).
- Pişkin ve Ayas (2011). Akran Zorbalığı Ölçeği: Çocuk Formu. *Akademik Bakış Dergisi*, 23, 1-12.
- Rigby, K. (2002). *New Perspectives on Bullying*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Rios-Ellis, B., Bellamy, L. ve Shoji, J. (2000). An examination of specific types of Ijime within Japanese schools. *School Psychology International*, 21, 227-241.
- Roland, E. ve Munthe, E. (1989). *Bullying: an International Perspective*, London: David Fulton Publishers.
- Schwartz, D., Proctor, L. J. ve Chien, D. H. (2001). The aggressive victim of bullying: Emotional and behavioral dysregulation as a pathway to victimization by peers. İçinde: J. Juvonen ve S. Graham (Ed.), *Peer harassment in school. The plight of the vulnerable and victimized* (s. 147–174). New York/London: The Guilford Press.
- Seals, D. ve Young, J. (2003). Bullying and victimization: Prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem and depression. *Adolescence*, 38, 735- 747.
- Smith, P. K. (1991). The silent nightmare: Bullying and victimization in school peer groups. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*, 4, 243-246.
- Smith, P. K., Madsen, K. C., & Moody, J. C. (1999). What causes the age decline in reports of being bullied at school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. *Educational Research*, 41, 267–285.
- Smith, P.K. ve Sharp, S. (1994). *School bullying: Insights and Perspectives*. London: Routledge.
- Stavrinos, P., Paradeisiotou, A., Tziogourou, C. ve Lazarou, C. (2010). Prevalence of bullying among Cyprus elementary and high school students. *International Journal of Violence and School*, 11, 114-128.
- Stein, J. A., Dukes, R. L. ve Warren, J. I. (2007). Adolescent male bullies, victims and bully-victims: a comparison of psychosocial and behavioral characteristics. *Journal of Pediatric Psychology*, 32 (3), 273- 282.
- Stevepheson, P. ve Smith, D. (1989). Bullying in the junior school. İçinde: D. T. Tattum ve D. A. Lane (Ed.), *Bullying in schools*. London: Trentham
- Sullivan, K. (2000). *The Anti-Bullying Handbook*. New York: Oxford University Press.
- Şahin, M. Ve Sarı, S.V. (2010). Ergenlerde görülen zorbalık eğiliminin bilişsel çarpıtmalar ve fonksiyonel olmayan tutumlarla ilişkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 20, 1-14.
- Takiş, Ö. (2007). Orta Öğretim Kurumları İçin Geliştirilen Zorbaca Davranışlarla Baş Edebilme Programının Etkisinin İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Whitney, I. ve Smith, P.K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35 (1), 3–25.
- Yıldırım, S. (2001). The Relationships of Bullying, Family Environment and Popularity. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Yurtal F. ve Cenkseven F. (2006). *İlköğretim Okullarında Zorbalığın İncelenmesi*. 1.Şiddet ve Okul: Okul ve Çevresinde Çocuğa Yönelik Şiddet ve Alınabilecek Tedbirler. Uluslar arası Katılımlı Sempozyum. MEB ve UNICEF, İstanbul: 28–31 Mart 2006.
- Yurtal, F. ve Cenkseven, F. (2007). İlköğretim okullarında zorbalığın yaygınlığı ve doğası. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3, (28), 3–13.
- Zhang, L. Ve Postiglione, G.A. (2001). Thinking styles, self-Esteem, and sosyo-economic status. *Personality and Individual Differences*, 31, 8, 1333-1346.